

чоловіків, яких умертвили в газовій камері в березні 1943 року та відразу після прибуття — їм навіть не присвоїли номери.

Доли 21000 циган, що знаходилися в циганському таборі, можна умовно розділити на три групи:

- вивезені 3500;
- убиті 4000;
- померлі 13400.

Причинами смерті тих, хто не був убитий, були погане харчування, антисанітарні умови і відсутність медичної допомоги. Деякі з вивезених в'язнів були пізніше повернуті у Аушвіц і відправлені у газові камери [2].

1. Бессонов Н. Цыганская трагедия. 1941–1945. Том 2. Вооруженный отпор. СПб: Прогресс, 2010. 267 с.
2. Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой. М.: Текст, 2001. 205 с.

Антоновський О. Г.

Бойові дії на території сучасної Закарпатської області в листопаді 1944 р.: погляд з німецької сторони

Тема останніх боїв на радянсько-німецькому фронті Другої світової війни пов'язана з відзначенням Дня визволення України від фашистських загарбників. Ця пам'ятна дата має довгу та проблемну історію, яку висвітлено у багатьох наукових, науково-популярних та публіцистичних статтях. Серед них роботи М. Царенко [12], Р. Офіцинського [6], Ч. Фединець [16], І. Мельника [5]. Відзначення цієї пам'ятної дати регулюється державними органами влади. Українським інститутом національної пам'яті було видано методичні рекомендації до 70-ї річниці, де було запропоновано використовувати термін «вигнання нацистських окупантів із України» [7]; та ж інформація міститься у статті С. Горобця зі збірника «Війна і міф. Невідома Друга світова» [3]. Нова версія сайту УІНП містить згадки про День визволення у методичних рекомендаціях щодо свят 8 та 9 травня [7; 8; 9] (при цьому вказано різні дати «визволення — вигнання» — 25–26 [7] та 23 листопада [8]); було пропущено 75-річний

ювілей. Чинним документом, що встановлює День визволення України від фашистських загарбників (у такому трактуванні) 28 жовтня є Указ Президента України «Про День визволення України від фашистських загарбників» [10].

Наведені вище роботи торкалися теми безпосередньо перебігу бойових дій лише задля критичного аналізу затвердженої дати 28 жовтня (та інших дат — 8, 14, 26, 27 жовтня) як останнього дня війни на території сучасної України, не заглиблюючись у перебіг подій. Метою статті є аналіз німецького джерела — монографії колишнього командира дивізії, написаної на основі донесень та спогадів, що містить відомості щодо характеру та хронології бойових дій на території Закарпатської області після 28 жовтня 1944 р. Після ратифікації чехословацько-радянського договору від 29 червня 1945 р. (за яким Закарпаття було включено до складу УРСР) Чехословаччина поступилася СРСР бл. 250 кв. км своєї території, на яких розташовані населені пункти: Батфа, Галоч, Малі Селменці, Паладь-Комарівці, Палло, Ратівці, Соломоново, Сюрте, Тисаашвань, Тийглаш, м. Чоп. Вони не входили раніше у Підкарпатську Русь, а були частиною словацької жупи Земплін (Велькокапушанський та Кральовскихолмецький округи) [11, с. 129–130]. 4 квітня 1946 р. СРСР передав Чехословаччині зі складу Закарпатської обл. село Лекаровце (словац. *Lekárovce*). Після цих подій ця ділянка кордону не змінювалася [4, с. 283; 11, с. 136–137].

Суттєвим недоліком вказаних досліджень є невикористання джерел німецької та угорської сторони конфлікту. Одним з таких є книга Юліуса Брауна (*Julius Braun*) «*Enzian und Edelweiss. Die 4. Gebirgs-Division 1940–1945*» (видана 1955) [15], що розповідає про бойовий шлях 4 гірсько-піхотної дивізії (4. *Gebirgs-Division*) вермахту від її формування до кінця війни. Розділ XV під назвою «Бій під Ужгородом» описує події 1.11–12.12 1944 р. [15, S. 94–97]. Стосовно листопада 1944 р. автор не є безпосереднім свідком подій, тому що передав командування дивізією у червні 1944 р. [15, S. 82, 252] (тимчасово вийшов у резерв). Тим не менш, книга написана на основі бойових донесень, щоденників ветеранів дивізії та їх спогадів [15, S. 258].

Після боїв у Румунії та Угорщині та кількадечної паузи 1 листопада дивізію було висунуто у район Ужгорода по маршруту Токау —

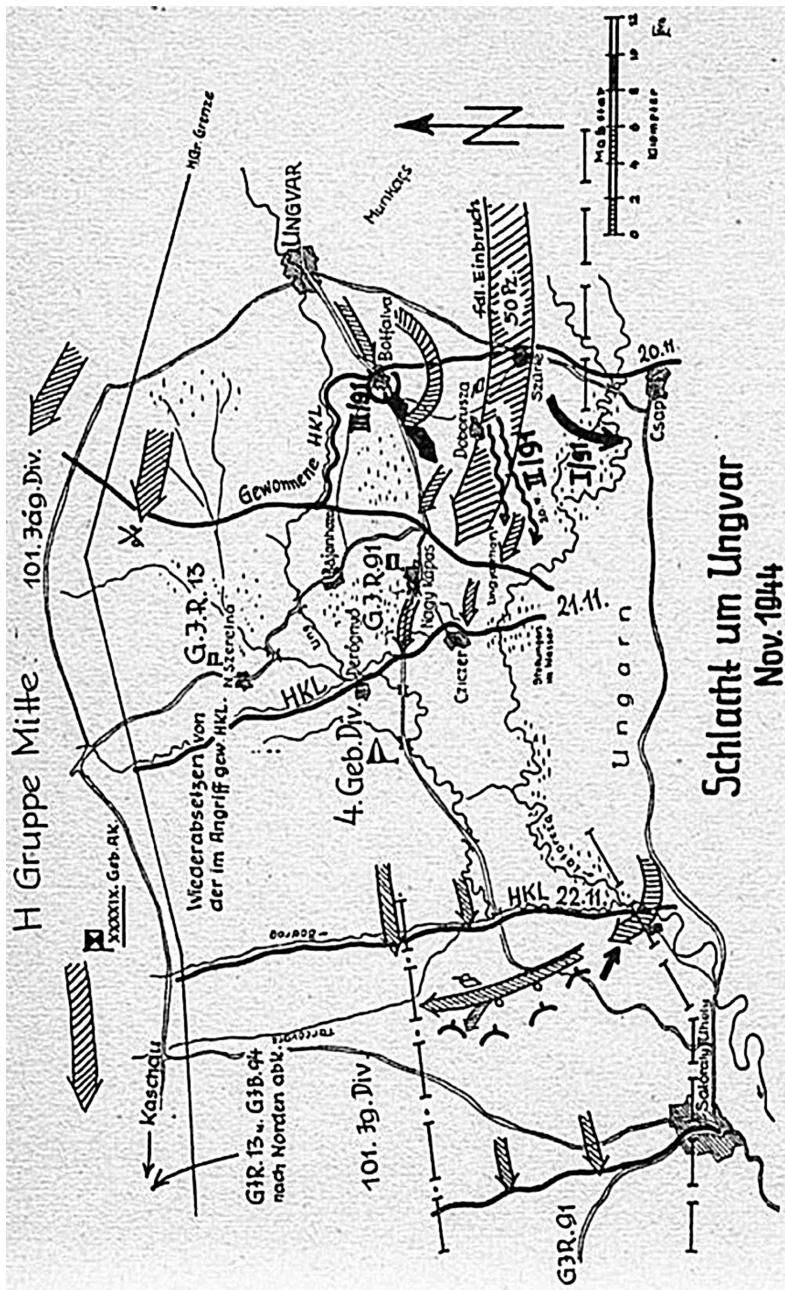

Рис. 1. Бій під Ужгородом. Листопад-1944 [15, S. 95].

Bekecs [15, S. 94]. 2 листопада частини зосередилися у Sátoraljaújhely. На лівому фланзі 4 гірсько-піхотна дивізія межувала з ділянкою, де тримала позиції 101 егерська дивізія. Державний переворот 16 жовтня у Будапешті під проводом Ференца Салаші привів до зниження бойового духу військ [4, с. 248; 11, с. 115]. Удари радянських військ із району Ужгорода у стик між 101 егерською дивізією та угорськими підрозділами утворили прогалину у фронті шириною близько 35 кл., яку повинна була ліквідувати 4 гірсько-піхотна дивізія [15, S. 94]. 5 листопада її частини почали займати позиції по обидва береги ріки Уж. 13 гірсько-егерський полк зайняв північну ділянку оборони зі сполученням з 101 егерською дивізією, а 91 гірсько-егерський полк — південну ділянку до болота у районі Сюрте, на північ від р. Латориця [14]. До позицій вела лише одна дорога, що проходила через 13 мостів та перетинала повноводу річку [15, S. 94]. Ймовірно, мається на увазі дорога, що йде через Ужгород та словацьке м. Veľké Karuňany і далі на захід, та її відріг (починається біля залізничної зупинки zast. Vajkovce) [13] в сторону Сюрте по маршруту Будковце — Доборуска — Паладь [2], тобто сучасні Budínce — Ruská — Комарівці; повноводною річкою названо Лаборець. Для укріплення такої великої ділянки 4 гірсько-піхотній дивізії були придані деякі угорські піхотні батальйони. На ділянці 91 гірсько-егерського полку вони були розміщені між його гірсько-егерськими батальйонами. До дивізії були долучені угорські зенітні та артилерійські дивізіони. У ясну погоду радянська авіація здійснювала авіаційні удари по шляхам постачання та населеним пунктам у тилу. Незабаром почалися атаки на ділянках фронту, у районі доріг з Ужгорода, що вели на південь та південний захід. Угорцям пропагували переходити на інший бік їхні колишні товариші (полонені угорські солдати). Командир G.J.R. 13, підполковник Вольтер, був поранений 14 листопада під час авіанальоту. З цього моменту командиром полку став перший офіцер штабу дивізії майор Бранднер [15, S. 94–96].

День 20 листопада став ключовим для дивізії, бо почався загальний наступ радянських військ. Червоноармійцям вдалося прорватися через позиції угорських підрозділів. Біля Сюрте I батальйон G.J.R. 91 було відкинуто на південь в район болота, II батальйон був

оточений. Потужний ударний клин, який включав біля 50 танків, атакував у напрямі на Nagykaros (Veľké Karušany). Він був тимчасово затриманий частинами G.J.R. 91. III батальйон, на південному заході від Ужгороду, відбив сильні атаки по фронту та з півдня і втримав позиції. Командир G.J.R. 91, майор Шасснер, отримав важке поранення. Командир III дивізіону 94 гірського арт. полку майор Менцель тимчасово прийняв командування над G.J.R. 91. До кінця дня полку вдалося відбити атаки і ввечері закріпитися під Nagykaros. Контратака зупинила наступ радянських частин біля с. Молярмоссар (Magyarmossar) [15, S. 96]. Під цією назвою, вочевидь, мається на увазі село, яке відмічене на радянських картах як «Моляр» [1; 2], а на чехословацьких як Моїар [13], і є східною частиною словацького громад. села Карушанське К'аґану (на радянськ. картах у цьому районі знаходяться с. Клячаны, Нарад, Моляр [1; 2], на чехословац. — Клаґану (Kelecsény), Ňarád, Моїар [13]).

Однак, на вечір 20 листопада III G.J.R. 91 втримав свої позиції на південний захід від Ужгороду. Під загрозою опинилися мости головної лінії комунікацій, що могло призвести до неможливості відходу дивізії на Захід. Майор Бранднер створив новий фронт біля Nagykaros. III батальйону було наказано здійснити нічний перехід у цей район, артилерія була перегрупована. Наступного дня радянські війська зустріли нові оборонні позиції, які чинили запеклий спротив. Через кілька днів, у ході загального відступу фронту, враховуючи запеклі бої на півночі і півдні від позицій 4 гірсько-піхотної дивізії, було прийняте рішення відійти на нові позиції на схід від Sátoraljaújhely. Між тим, частини I G.J.R. 91, які були відрізані на Півдні, змогли відійти та з'єднатися з рештою полку [15, S. 96–97]. Фронт продовжував зміщуватися на Захід, збільшуючи відстань від сучасного українського кордону. Позиції на Південному заході від Ужгороду утримувалися німецькими та угорськими військами більш як три тижні.

У цьому ж розділі на ст. 95 розміщена військова карта. На ній позначено головні оборонні лінії 20.11, 21.11, 22.11. Вранці 21 листопада, менш як через добу після початку радянського наступу,

німецькі та угорські війська зайняли позиції, що були вже повністю на території сучасної Словаччини (у полосі 4 гірсько-піхотної дивізії). У південніший район, за рікою Латорицею лінія не проведена. Як відомо з попередніх досліджень [5; 6; 12; 16], у цей час за Чоп тривали бої. Відмічена головна дорога через Nagykaros (Veľké Karušany) та мости на ній. 22.11 німецько-угорські війська стали фронтом по р. Бодрог, але не втрималися на цьому рубежі. Серед населених пунктів вказані лише декілька. Ботфалва відмічено великою позначкою; вочевидь, в нього також входять найближчі села на станції — Тарнівці, Шишлівці, Батфа [1; 2; 13]. З півдня намальовано напрям обхідного удару радянських військ. Позначено Сюрте, через яке на карті вказано головний удар з підписом «fdl. Einbruch» — прорив ворога (згадувані 50 танків). Прорив спрямований на Nagykaros через Doborusza (сучасна Ruská). На півдні відмічено Чоп, лінія фронту проходить впритул до його околиці. Початкова лінія оборони (до ранку 20.11) на ділянці від Сюрте до Чопа спирається на залізничну колію (з насипом), що йде з Чопу до Ужгорода. Характерний виступ фронту на лівому фланзі G.J.R. 91 спирався на р. Уж. На північному сході від Nagykaros позначено Vajanhaza (словац. Vajany), на північному заході — Deregyuо (словац. Draňov), на півдні — Cziczzer (словац. Čičarovce).

Розділ XV у книзі Ю. Брауна є цінним джерелом для дослідження останніх бойових дій між радянськими та німецько-угорськими військами на території сучасної України. З опису подій можна зробити кілька висновків про особливості цих боїв. По-перше, 4 гірсько-піхотній дивізії та дрібнішим підрозділам вдалося стабілізувати прорваний (внаслідок Карпатсько-Ужгородської наступальної операції) фронт, зупинити відступ угорських підрозділів (які надалі будуть посилювати «каркас» з німецьких військ). Бої проводилися за участю усіх основних видів озброєнь, але основною силою обох сторін традиційно була артилерія. По-друге, велику частину розділу (що описує події за 6 тижнів) присвячено саме подіям 20 листопада — початку загального радянського наступу. Вранці 21 листопада, судячи з вказаних населених пунктів, німецькі та угорські частини повністю були вибиті або відступили з усіх населених пунктів, що знахо-

дяться на території України на момент після територіальних обмінів 1945–46 рр., окрім району Чоп та Соломоново. По-третє, радянські війська змогли частково та тимчасово роз'єднати позиції дивізії, але оточити їх не вдалося через неоднаковий успіх на різних ділянках та своєчасний організований відступ німців та угорців (окрім району Чоп). Через це німецькі та угорські війська довше зберігали боєздатність та сповільнювали наступ радянських підрозділів. Подана інформація у розглянутій монографії стане у нагоді для подальшого дослідження теми, і в першу чергу вимагає уточнення з боку документів військових підрозділів (обох сторін) з німецьких, угорських, російських, українських, американських та інших архівів, а також спогадів ветеранів РСЧА, німецьких та угорських військ.

1. Генеральный штаб Красной Армии. Карта Стрый, Ужгород-9, масштаб 1:200000, квадраты М-34-XXIX,XXX,XXXV,XXXVI, (1943). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://maps.mapywig.org/m/Russian_and_Soviet_maps/series/200Kx4/M-34-XXIX,XXX,XXXV,XXXVI_STRY%60J,_UZHGOROD-9_1943.jpg
2. Генеральный штаб РККА. Карта квадрата М-34-129 (Ужгород), масштаб 1:100000 (сост. в 1937 г.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iu.app.box.com/s/055u007mhysshjw0tfqdf2mu5bgz14b>
3. Горобець С. М. Міф 38. Визволення України. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. С. 193–196.
4. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород: Ліра, 2010. 720 с.
5. Мельник І. В. «День визволення України». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/28540>
6. Офіцинський Р. А. Коли завершилась Друга світова війна в Україні? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2691-roman-ofitsinskij-koli-zavershilas-druga-svitova-vijna-v-ukrajini>
7. Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті. Методичні матеріали Українського інституту національної пам'яті до 70-ї річниці вигнання нацистських окупантів з України. Режим доступу: <https://old.uinp.gov.ua>
8. Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті. Ніколи знову! До річниці завершення Другої світової війни. Режим доступу: <https://uinp.gov.ua>

9. Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті. Пам'ятаємо! Перемагаємо! До Дня пам'яті та примирення та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Режим доступу: <https://uinp.gov.ua>
10. Указ Президента України від 20 жовтня 2009 р. № 836/2009 «Про День визволення України від фашистських загарбників». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/836/2009>
11. Хроніка Закарпаття: 1867–2010; Kárpátalja évszámokban: 1867–2010 / українсько-угорське двомовне видання; ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány // Серія «Studia Regionalistica» УНУ. Ужгород: Карпати, 2011. 310 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://real.mtak.hu/14157/1/kronika_book_fcs.pdf
12. Царенко М. В. Датировка освобождения Украины: историческая хронология или политическая технология? Аспекты.net. 2013. 25 октября. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://aspekty.net/2013/datirovka-osvobozhdeniya-ukrainyi-istoricheskaya-hronologiya-ili-politicheskaya-tehnologiya>
13. III. vojenské mapování. In: Virtualní mapová sbírka Chartae-Antiquae.cz. Zdiaby: Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický, v.v.i. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://chartae-antiquae.cz/en/maps/43378>
14. III. vojenské mapování. In: Virtualní mapová sbírka Chartae-Antiquae.cz. Zdiaby: Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický, v.v.i. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://chartae-antiquae.cz/en/maps/6557>
15. Braun J. Enzian und Edelweiß. Die 4. Gebirgs-Division 1940–1945 / Julius Braun. — Bad Nauheim: Verlag Hans-Henning Podzun, 1955. 258 S.
16. Fedinec C. «Felszabadítás» vagy «kiűzés»: 1944. október 28. az ukrajnai történelmi emlékezetben / Csilla Fedinec // Ünnepek és felejtés: Emlékezet, identitás, politika. Budapest: Pesti Kalligram, 2018. P. 65–83. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://real.mtak.hu/94935/1/fedinec-emlekezet2018.pdf>

Мільничук С. С., Чумак В. М.

Межі розвитку української радянської літератури: партійна критика «хвильовізму»

Неадекватно жорстка реакція Росії на євроінтеграційний вибір України, анексія Криму й розв'язання гібридної війни на Донбасі актуалізують гасло М. Хвильового «Геть від Москви!» й заклик до орієнтації на європейські цінності, які він проголосив в літературній дискусії 1925–1928 рр.